

CÍRKEVNÍ SFRAGISTIKA

Církevní sfragistikou označujeme poměrně rozsáhlou a různorodou skupinu pečetí, byť to tak možná nevypadá. Ještě nedávno bychom ve sfragistických příručkách našli v podstatě jen informace o pečetích arcibiskupských, biskupských, pečetích jejich úřadů, farářů a pečetích církevních řádů a jejich představených. Do církevní sfragistiky ale musíme řadit pečeti fyzických i právnických osob nejen katolické církve, ale rovněž protestantských církví i církve židovské. Je sice pravdou, že u posledně dvou jmenovaných máme dosud málo poznatků, ale i zde se nakonec naše bádání začíná úspěšně rozvíjet a přináší první výsledky. Rovněž u církevních pečetí v poslední době vzniklo několik prací z období novověku, jež přinášejí první velmi cenné a zajímavé výsledky.

Pečeti římských katolíků

Pečeti katolické církve bychom mohli ještě rozdělit na linii světskou a řádovou. Ze světské se jedná zejména o pečeti kardinálů, arcibiskupů, biskupů, jejich úřadů, kapitul, kanovníků a farářů, k řádové patří řeholníků, církevních sdružení, konventů a jejich představených.

Nicméně i u pečetí katolíků nalezneme disproporce mezi našimi znalostmi, a to často i v rámci řádů. Tak třeba pečeti benediktinů, cisterciáků, premonstrátů či rytířských řádů se těšily poměrně značné pozornosti, na druhé straně o pečetích dalších řádů tolik informováni nejsme.

Zcela jistě mezi pozoruhodné okruhy náležejí arcibiskupské a biskupské pečeti. Přestože církev v českém státě představovala – alespoň pro období středověku – jeho nesporně nejvzdělanější složku, ani v takovém případě se s jejich listinami a pečetěmi zpočátku příliš často nesetkáme. Příčinu je dlužno spatřovat ve značné závislosti církve na světské moci v přemyslovském státě, což se projeвило i v tom, že prostor pro užívání listin a pečetí tím prostě dán nebyl. Proto nejstarší pečeti byly vždy svázány s výraznou osobností; jmenujme sv. Vojtěcha (byť u něj pečeť spíše předpokládáme, než bychom měli její konkrétní dokad) a olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka. Zdík je osoba, od níž v českém státě máme dochováu první pečeť církevní osoby, a to k roku 1131. Nesporně výrazně předběhl dobu, vlastnil nejen velkou, nýbrž i sekretní pečeť, a to pouhých cca padesát let od doby, kdy sekrety začali používat francouzští biskupové. Po Zdí-

kovi si nechal pořídit pečeť až pražský biskup Daniel I. přibližně v roce 1165, souvislou řadu pečetí ovšem známe až od episkopátu Jindřicha Břetislava v Čechách a na Moravě od olomouckého biskupa Roberta (nejstarší exemplář doložen roku 1208). Teprve od jejich episkopátů máme doložené souvislé řady biskupských pečetí.

Přes tyto pokroky lze však výrazný obrat v pořizování církevních pečetí konstatovat až od 20. let 13. století. Mělo na něm podíl ukončení sporu o větší dispoziční práva církve s majetkem (temporalie) mezi pražským biskupem Ondřejem a českým králem Přemyslem Otakarem I. Mezi sklonkem vlády Přemysla Otakara I. a panováním jeho vnuka Přemysla Otakara II. dokonce došlo k tak prudkému nárůstu a rozšíření církevních pečetí, že v době kralování Přemysla Otakara II. již většina církevních osob běžně pečetí disponovala a ta pronikla i mezi vrstvy farního kléru. Již ve 13. století se církevní pečeť uplatnila ve formě *caenia sigilli, konsencienty* či *pečeti svědečné*. A bylo to opět století 13., které zavedlo také pečeti biskupských úřadů, stejně jako našlo uplatnění pro menší pečeti, a to i u kapitul a klášterů. Rovněž pro 13. století se objevují i elekční pečeti biskupů před jejich konsekrací; velmi zdařilá je elekční pečeť olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku s antickým motivem.

Pečeť je sice primárně právním prostředkem, ovšem je potřeba připomenout, že zatímco ve svých počátcích se uplatnila spíše v soukromé sféře k zapečetování listů, tedy v činnosti, jež nazýváme epistolografickou, pak rozšíření svých právních působností, jež přerostly v plnou autenticitu, je spojeno s episkopátem Jindřicha Břetislava. Příčinou se stal nesporně fakt, že v rukou Jindřicha Břetislava byla soustředěna nejen nejvyšší moc církevní (pražský biskup), ale rovněž panovnická, neboť Jindřich Břetislav byl i českým knížetem.

Třinácté století pak dalo plnou autenticitu v českých zemích rovněž kapitulním pečetím. Ve stejné době se začínáme zcela běžně u našich biskupů setkávat i s jinými typy pečetí, než pouze velkými. Jednalo se o sekrety a vyloučeno není ani použití signetů.

Přes primárně právní význam pečeti ale nabyly velké pečeti biskupů značné prestiže a staly se prostředkem reprezentace svého majitele. Bylo to dáno nejen vzrůstem velikosti, ale rovněž precizností, uměleckou hodnotou a kvalitou provedení pečetního obrazu. A zde se dostáváme z přemyslovského období do lucemburské doby, která představuje vlastně nejméně středověký, ale zřejmě

dokonce úplný vrchol naší církevní, zejména biskupské a arcibiskupské, pečeti. Součástí reprezentace bylo i pronikání heraldické složky na církevní pečeti. Paradoxně však to byla právě doba lucemburská, v níž naše církevní pečeť dosáhla nejen vynikající kvality a rozvoje nýbrž rovněž úpadku, nesmíme totiž zapomenout na husitské války, jež podlomily – zejména v Čechách v užším slova smyslu – moc církve natolik, že zanikly dokonce některé z církevních pečeti. Arcibiskupský stolec zůstal neobsazen, arcidiecezi spravovali toliko administrátoři a došlo tak k zániku velkých pečeti. Po husitských válkách se otrěsená církev nevzpamatovala natolik, aby dosáhla své někdejší úrovně. Pravdou ovšem je, že zde musíme mít na zřeteli výrazný rozdíl mezi Čechami v užším slova smyslu a Moravou, kde sice církev ze svých pozic rovněž ztratila, jednotlivé domy ale nebojovaly o holé přežití a biskupský úřad zůstal obsazen. Biskup dokonce zasedal na zemském sněmu, ale ne již v církevní kurii, nýbrž byl hlavou kurie panské.

Nejen do konce středověku se již církevní pečeť nedostala na svou někdejší úroveň v době lucemburské. Zdánlivě paradoxně ji k tomu nepomohla ani barokní zbožnost. Je jistě pravda, že v době baroka se lze setkat s několika velmi zdařilými a umělecky kvalitními díly, leč nesmíme zapomenout, že od počátku novověku proniká zcela dominantně do pečetních polí našeho sfragistického materiálu heraldika, navíc se psací látkou stává nikoli pergamen, nýbrž papír a to si vyžádalo pečeti přece jen rozměrově dosti menší. Typologicky si tak většina hodnotářů plně vystačila se signety. Snad drobnou zmínku si zaslouží doba jagellonská, v níž dodnes máme znalosti o dvou zásazích do podoby pečeti. V roce 1497 tak učinil Vladislav Jagellonský, jenž udělil pečetní znamení klášteru doksanskému, v roce 1502 minsterberská knížata pro žďárský klášter, kdy zasáhla do úpravy pečetního obrazu klášterní pečeti.

Po nástinu hlavních vývojových etap a zvrátů můžeme přistoupit k seznámení se s nejpodstatnějšími vnějšími znaky církevních pečeti. Hned na úvod je třeba říci, že církevní pečeť z vnějších znaků pečeti vyniká a zaujme především tvarem a také ikonografií a tedy náměty v pečetním poli.

Řekne-li se církevní pečeť a její tvar, napadne sfragistika obvykle špičatě-oválný tvar mandorly. Ten se stal totiž dokonce symbolem a předmětem boje za emancipaci církve. Špičatě-oválný tvar, připomínající mandorlu – a tedy božskou Kristovu emanaci – začala církev užívat po čtvrtém lateránském koncilu (1215) ve svém boji se světskou mocí. V pražském biskupství ji prvně použil bis-

kup Ondřej, na Moravě olomoucký biskup Bruno, u něhož snad hrála hlavní roli jeho návaznost na papežskou kurii. Kromě jistého kanonického, ikonograficko-symbolického významu není možno přehlédnout ani jeden čistě praktický aspekt – prostor pečetního pole špičatě-oválného tvaru pečeti je naprosto ideální pro zobrazení stojící postavy a tím výborně vyhovuje pro znázornění arcibiskupa, biskupa či opata. Špičatě-oválný tvar používaly rovněž na svých pečetích oficiálové a generální vikáři. Do té doby byly církevní pečeti převážně kulaté. Avšak ani po čtvrtém lateránském koncilu nepronikl špičatě-oválný tvar do všech vrstev církevní sfragistiky, nýbrž spíše si jej osvojily pro užívání střední vrstvy a špičky společnosti. Farní klérus zůstal u tvarů kulatých. Po vítězství erbovního námětu v pečetním poli však i tyto vrstvy opouštějí daný tvar a vracejí se ke kulatému.

Kulatého tvaru byly rovněž menší pečeti, byť zejména u sekretů a signetů, musíme konstatovat dosti značnou pestrou tvarovou variabilitu; vyskytují se často tvary oválné a víceboké. S jiným tvary se lze u církevních pečeti setkat pouze vzácně, např. štítovitý tvar použil tu a tam někdo z řádových představených rytířských řádů.

Víceméně obdobnou situaci, alespoň co se tvarů pečeti týče, lze najít u pečeti klášterních představených a dignitářů kapitul. Velké kapitulní pečeti byly ve své většině ovšem kulaté, stejně jako naprostá většina konventních pečeti. Mnohdy to lze přičíst faktu, že se jednalo o pečeti dosti staré, které v rámci církevní tradice a konzervatismu sloužily i několik staletí. Zkrátka u církevní právnické osoby nebylo potřeba měnit typář tak často jako u osoby fyzické.

Velikost pečeti církevních osob fyzických i právnických korespondovala přímo s dobou, jejich postavením a druhem psací látky písemnosti. Špičky společnosti užívaly velké pečeti v obvyklém intervalu 70–100 mm (100 mm rozměr velké pečeti vyšehradské kapituly), u sekretů je ovšem velikost podstatně menší a jejich nejčastějším rozměrem je míra, jen o několik mm přesahující hodnotu 20 mm. Signety byly pochopitelně ještě menších rozměrů, obvykle přesahující 15 mm.

Nesmírně zajímavá je na církevních pečetích náplň pečetního pole. Dalo by se říci, že jde o vnější znak pečeti přímo nejzajímavější. Mnohdy dokonce potrápí i zkušeného badatele, neboť se jedná o pečetní obrazy plné symbolů a skrytých alegorií. V zásadě lze konstatovat užití nejčastěji typů obrazového hagiografického, portrétního pontifikálního a církevních hodnostářů erbovního.

Portrétní typ může přinášet podtypy antické, kdy je v pečetním poli zobrazeno poprsí biskupa. Takové schéma je jistě typické zejména pro sekrety. Zřejmě nejčastějším typem zobrazení je u biskupských pečetí pontifikální, kdy v pečetním poli sedí na stolci nebo stojí biskup ve slavnostním pontifikálním rouchu s pontifikáliemi, která představuje mitra a berla. V zásadě lze i v rámci těchto dvou obrazů najít dvě varianty, a to biskupa s berlou v levé ruce a žehnající pravici nebo s berlou v pravici a knihou, symbolizující Bibli, v levé ruce. Tyto figurativní pečeti samozřejmě podléhaly dobovému vkusu a proměnám uměleckým. Nejstarší pečeti jsou díly umění románského, další však již náležejí gotice a krásnému slohu. Některé z pečetí jsou pak díly vskutku kvalitativně mimořádnými. Za takový může posloužit např. pečeť abatyše u sv. Jiří, Kunhuty. Kunhutin typář ryl zlatník, uspokojující zakázky královského dvora, což se projevuje nejen analogickými rysy ve formálním rozboru, nýbrž i např. dvouřádkovou legendou. Jisté zde hrál hlavní důvod Kunhutin královský původ.

Podle typu schématu vyobrazení majitele portrétních pečetí je lze rozdělit na dvě velké skupiny. V první skupině je majitel pečeti v pečetním poli dominantní, ve druhé je zobrazen pouze v určitém výseku výzdoby pečetního pole, často v nice na jeho spodním okraji.

Na uvedených typech pečetí je většinou vodícím měřítkem velikost jednotlivých námětů a samozřejmě rovněž znění legendy. Zde je vskutku největší postava abatyše a i legenda se hlásí k abatyši. Jenže složitější situace nastane, pokud je majitel pečeti – v rámci zbožnosti a skromnosti – znázorněn v pečetním poli jako prosebník (orant). V takových případech nebývá největší náplní pečetního pole, avšak označit tyto typy pečeti buďto za kombinované nebo dokonce obrazové hagiografické, jak jsme byly v literatuře svědky, neprovažují za vhodné. Jde přece vždy o to, co chce pečeť sdělit, jak vyložit pečetní pole a legendu a zde je nutno předmětný obraz interpretovat jako pečeť majitele.

Často je nicméně církevní hodnostář v pečetním poli důmyslnou součástí složitého pečetního obrazu. Takovým typickým příkladem může být např. pečeť cisterciáček na Starém Brně, kdy na abatyšských pečetích najdeme abatyši pod architektonickým rámcem, držící berlu v levé ruce a knihu, symbolizující řádová statuta, v ruce pravé. Nad postavou abatyše v gotické architektuře najdeme P. Marii sedící na trůnu s Ježíškem v náručí, pod abatyši pak ve výklenku (nice) vidíme klečící postavu v honosném rouchu s korunou na hlavě, držící v rukou maketu kostela; tato postava symbolizuje fundátorku kláštera, českou a polskou královnu Alžbětu Rejčku.

Dosud v literatuře panoval názor, že s pečetěmi, na nichž je majitel zobrazen jako prosebník, se setkáváme až na konci 13. a poč. 14. století. Dnes jsme tento údaj časově schopni upřesnit na polovinu 13. století. Zobrazení majitele pečeti jako oranta se stává ve 2. polovině 13. století jevem progresivním, byť ne u všech církevních pečetí. Zatímco pro vládu Přemysla Otakara II. můžeme napočítat pouze 13 typů pečetí, které takto vyobrazily svého majitele, pak v pečetní materii doby posledních dvou Přemyslovců známe dokladů 27, jež představují téměř polovinu všech dochovaných pečetí fyzických církevních osob. Přes progresivitu jevu ale nelze toto zobecňovat u všech skupin církevních pečeti, zejména u pečetí představených klášterů nepřevládá, naopak velmi vyhledávanými se staly u představitelů některých premonstrátských klášterů.

Majitel pečeti bývá zobrazen v pečetním poli při své typické činnosti. Takové pečeti jsou divácky a badatelsky velmi vděčné, připustíme však, že často dokáží i zkušeného badatele potrápit určením činnosti či předmětu, jež se nacházejí v pečetním poli. Za příklad může posloužit třeba Zdislav, správce kostela v Troskotovicích.

Z hagiografických námětů jsou nejčastější motivy christologické a mariánské, zachycující okamžiky ze života Krista a P. Marie, často se lze setkat se světcí, zejména sv. Petrem, sv. Pavlem, sv. Václavem, sv. Vojtěchem. Dosti specifické je zobrazení sv. Anežky české, modlící se v kostele, zobrazeném, v pečetním poli křížovníků s červenou hvězdou v Praze.

Nejstarší konventní pečeti se ve svých počátcích vyvíjely dosti živelně. Výrazně do jejich života zasáhla clunijská reforma, která se projevila zejména u cisterciáckých konventních pečetí. Jim jejich užívání generální kapitula v letech 1200 a 1219 dokonce vlastnit pečetní typáře a používat pečeti zakázala. Vzhledem k potřebám klášterů pečeti právní pořízení však během 13. století opět pečeti u cisterciáků přicházely do užívání. Výrazně do cisterciácké sfragistiky v roce 1335 zasáhl papež Benedikt XII., jenž určil, že klášterní pečeti má napříště pečeti opat i konvent; navíc konventní pečeť musela být opatřena v pečetním poli vždy mariánskou symbolikou.

Novověk se v církevních kruzích projevuje mj. i proměnou pečetního obrazu. Ač tuto záležitost nelze jistě generalizovat, opuštěním figurativního pečetního motivu a jeho nahrazení erbem vyjadřuje již, že erb byl natolik i v církevních kruzích srozumitelný a univerzální, že vytlačil původní pontifikální či hagiogra-

fickou náplň pečetních polí. Příkladem mohou být pečeti olomouckých biskupů, od Protáze z Boskovic se užívá již erbovních pečetí. Toto ale neplatí pro rytířské řády, kde se naopak setkáváme s heraldickou kompozicí běžně od nejstarší doby a figurativní náplň pečetního pole je spíše vzácností.

Při výsledcích novověkého bádání se můžeme opřít o práci Martiny Bolom-Kotari, o pečetích moravských premonstrátů v letech 1436–1784; chybí zde snad jen pohled právní a také materiál ze zahraničních archivů. Přináší přehled vývoje pečetí opatů, proboštů a konventů moravských mužských premonstrátských kanonií do jejich rušení Josefem II. Poznatky zařazuje do kulturně-sociálního kontextu a srovnává je s pečetěmi dalších církevních pečtitelů, přičemž si všímá také písemností, u nichž se pečeti nacházejí a zasahuje tak nutně významně i do novověké diplomatiky, což dosud nebylo u našich badatelů zrovna běžné. Snaží se zhodnotit význam pečeti pro premonstrátské kanonie.

Pro novověkou sfragistiku, tím, že se k ní pozornost ubírá až v posledních letech, nemáme – na rozdíl od středověké – celkové přehledové práce. Otázkou také je, a to pro onu absenci přehledových prací zatím nejsme schopni posoudit, zda metody a postupy aplikované a nesoucí ovoce pro středověkou sfragistickou materii můžeme aplikovat rovněž na pečeti novověké. Obdobné otázky si kladou i další pomocné vědy historické a potýkala se s nimi i diplomatika v době Meisnera. Absence systematických prací novověku ve sfragistice nedává možnost definování pregnantních a precizních metodických postupů – i základních interpretací.

Ukázalo se, že nejen premonstrátské pečeti jsou poměrně konzervativní a jejich majitelé nepřístupovali ke změnám podoby pečetí nijak radikálně. Novověk je zde tedy postižitelný až na počátku 17. století, zatímco u olomouckých biskupů na konci století 15. To se projevuje zejména znakovou pečetí, je zde typický proces heraldizace hagiografických motivů a symbolů. Až na výjimky sovou kvalitou a řemeslným zpracováním nejde o nikterak výjimečná díla. Celkem zaujme použití osmibokých pečetí, nejčastěji u opatských pečetí Hradiska u Olomouce. Specifický rys premonstrátů je kombinování přivěšení a přitištění pečetí k písemnostem. Zdá se však, že předmětná zvyklost byla inspirována generálními opaty řádu v Prémonstré, jež takovou užívali. Moravští premonstráti zůstali věrni přitiskování u papírových písemností a přivěšování u pergamenových, ale strahovští se Prémonstré inspirovali.

Opati i konventy zlistiňovali zejména majetková transakce, ale i vnitrořádové a vnitroklášterní písemnosti. Rovněž se s jejich pečeti můžeme setkat u soukromých pořízeních šlechty, kde často vystupují v rolích svědků, rozhodců sporů či mediátorů. Vydávali ovšem písemnosti také pro své poddané či osoby s majetkově právními vztahy k nim. Zde pečeti z titulu důvěryhodné autority. Snaha postihnout pečetní typy se zdá pro dané období i problematičtější. Můžeme říci, že se tak děje již pro období sklonku přemyslovského věku. Po prvních nesmělých nábězích v 16. století se od počátku 17. století ale můžeme setkat s novověkou etapou ve vývoji premonstrátských pečeti. Je zajímavé, že i v novověku lze u premonstrátů najít skutečnost, že důležitější písemnosti opatrovali ve většině případů velkou opatskou pečeti, velkou konventní pečeti, ale najdeme i menší pečeti. Pro méně důležité písemnosti postačily sekrety a signety. To u šlechty jsme svědky již ve 2. polovině 15. a počátkem 16. století skutečnosti, že neexistuje příliš velká pravidelnost v tom, jak se zpečetěna např. listina. Zcela bez problémů u ní můžeme najít šlechtický signet.

Postavení pečetele odrážel zvolený motiv pečetního pole a jej doplňující text legendy. Od 16. století je možno sledovat několik jevů, stagnace, ale i pronikání nových trendů. Vedle hlavního typáře se objevují i další, menší se zjednodušeným pečetním obrazem i texty u většiny církevních hodnostářů. Uplatnily se i v soukromých záležitostech a ve věcech s dočasnou platností. U premonstrátů se setkáváme v 16. století prvně se znakovou pečeti, ale ne u velkých pečeti, tam je stále stará figurativní výzdoba, jež má pochopitelně ikonograficko-symbolický charakter. Od 17. století se erby objevují i na velkých pečeti a zde je možno hovořit o úpadku pečeti. Vidíme snižování velikosti všech pečeti, sjednocení náplně pečetního pole na erby, redukci pečetních textů a pronikání menších, tedy zejména sekretních a signetních pečeti na významné písemnosti. Nijak tím není narušena právní platnost, čili společnost rezignuje na to, jakým typem pečeti je písemnost pečeteň. Jde o vítězství právního formalismu. Jde o pokles důležitosti pečeti, která se nejprve vyskytuje společně s podpisem, později je podpisem zcela vytlačena. Váha plně právní průkaznosti se tak u fyzických osob přenáší z pečeti na podpis, u osob právnických na razítko, s doplněním podpisem příslušné osoby, mající za přílišnou agendu zodpovědnost. Od 18. st. se tak zjednodušují i konfirmace na pouhá obecná konstatování ověření písemnosti.

Otázkou je, zda vskutku, jak se někteří domnívají, ztrácí pečeť v novověku symbolický význam, přičemž nezískává novou úlohu a proto není třeba novo-

věké pečeti zkoumat podrobně. Pečeť se sice stane předmětem „denní“ potřeby, poměrně běžným a aplikovaným jen právním formalismem. Poskytuje ale prostor pro vlastní osobitou sebereprezentaci, jež stěží může nabídnout podpis. Avšak stále ještě je potřeba pro novověkou sfragistiku nastolit otázky metodologické a reálného užívání v praxi. Poněkud do problému se třeba dostáváme při terminologii. Platí-li tato relativně a vcelku slušně pro středověk., v novověku nelze vsadit na pregnantní označení jednotlivých typů pečeti beze zbytku. Kritéria a definice těchto typů pečeti nelze nyní beze zbytku aplikovat univerzálně. To však neznamená, že by měla být zcela opuštěna. Je třeba hledat východisko v kontextu pečetních zvyklostí v komparaci s dosud známými pečetěmi. Nemůžeme se, zdá se však, vyhnout tomu, že zde budou postupovat badatel od badatele odlišně. To se stává úhelným kamenem současného výzkumu v novověké sfragistice i jejím největším problémem. Nejsm si však jist, zda se podaří nalézt mezi badateli terminologickou shodu. Zcela jistě ale musíme jít cestou dalších dílčích studií do jednotlivých kategorií diplomatického i sfragistického materiálu, abychom z nich získali dostatečné množství konkrétních poznatků o pečetění, jež pak poslouží k formulování zobecňujících závěrů. Přispěje to i k pochopení role pečeti ve společnosti nejen v novověku.

Rovněž faráři v 18. století v obrazové náplni pečeti nevybočují příliš z všeobecných trendů soukromých (osobních) pečeti; často dokonce připomínají šlechtické pečeti. Vedle monogramů je ovšem možno najít mariánské motivy, beránka Božího, pelikána jako symbol Krista, kalich a hostii. Jedná se o kulaté či oválné pečeti o velikosti pohybující se kolem 13–25 mm, zhotovené z pečetním španělského vosku a červené barvy.

Farní pečeti obvykle přinášejí světce, jemuž je zasvěcen místní chrám, mnohde nesou i v legendě datum. To nejčastěji vyjadřuje datum vyhotovení pečeti.

Zmiňme se na závěr kapitoly ještě krátce o kardinálských pečetích. Pečeti kardinálů sloužily jako vzor dalším duchovním osobám, které se s nimi mohly seznámit především na odpustkových listinách. Nejčastěji se jednalo o pečeti špičatě-oválné, otištěné do vosku červené barvy. Pečetní pole u nich bývalo rozděleno do tří pásů, v horním se nalézal Kristus, sv. Trojice nebo Panna Maria, ve středním byl světec, světci nebo hagiografický výjev a dole se nacházelo zobrazení vlastního majitele pečeti. Pečeti kardinálů si udržely vysokou úroveň provedení – většinou se jednalo o italské práce – i v 15. a 16. století. Pečetní schéma u nich dostalo záhy renesanční podobu.

Evangelické pečeti

U evangelíků vzhledem k dikci tolerančního patentu (1781) se ale jednalo pouze o vyznání augsburské (luteránské) a reformované (helvétské či kalvínské); jiná vyznání povolena (tolerována) nebyla. Pečeť je zde jedním z projevů evangelické výtvarné kultury a tak na ni musíme pohlížet.

Přestože bádání je teprve na počátku, pečeti evangelických církevních sborů přinášejí kalich, symbolizující navrácení Svátosti večere Páně jako Kalich Páně, kniha pak symbolizuje Zákon Páně a bývá pod kalichem. Kniha je často obepnuta trním, jež má symbolizovat, že svobody svědomí i slova Božího mezi mnohým odpory a těžkostmi požívají. Pokud jde o náměty pečeti evangelíků, objevuje se zde kalich, klas či vinná réva, boží oko ve větší míře. Naopak celkem odpor měli ke kříži. U luteránů se dostává do pečetního pole dokonce státní znak. Existují ovšem také výjimky, kdy se nachází na pečetích např. sv. Kateřina.

Evangelické sbory neměly pečeti příliš často a navíc si je nepoživovaly hned, neboť musely primárně vyřešit podstatnější věci, týkající se bohoslužeb, výstavby sborů atd.

Čeští evangelíci se symbolicky hlásili k tradicím domácí reformace, při zrodu pečeti na konci 18. století nemůžeme v žádném z případů dokladovat mechanické přebírání starších vzorů. Velmi silně naopak působil vliv nejstarších vytvořených pečeti tolerančních komunit a vyšších stupňů evangelické církevní správy (zejména zemských superintendencí) na postupně se tvořící pečeti ostatních komunit.

Jedním z typických znaků pro evangelické pečeti je skutečnost, že jejich typáře vznikaly v podstatě naprosto nově. Lze v nich jistě postihnout symbolickou návaznost na domácí reformační tradice, ovšem rozhodně se v dosud prozkoumaném materiálu nesetkáváme s mechanickým přebíráním jakýchkoli reformačních vzorů. Jako vzor však působily nejstarší pečeti tolerančních komunit i jejich superintendencí, tj. vyšších stupňů církevní správy.

V literatuře se náměty pečetních polí zatím badatelé pokusili rozčlenit do následujících skupin. Tyto skupiny jsou dosud dosti obecné a je možné, že se v budoucnu poněkud zpodrobní:

1) Církevní motivy

Zde nacházíme symboly obecně křesťanské, obecně reformační, symboliku luteránské či kalvínské konfese, symboliku konkrétní církevní komunity v daném místě (např. modlitebna) a kombinaci motivů. Objevuje se zejména kalich, kříž, Bible (i ve významu Slova), poslední večeře Páně, obilí a hrozny (jako symbolika chleba a vína), chléb, palmová ratolest, Beránek.

2) Symbolika spojená se státem

Je dána plnoprávným postavením tolerančních církví, kde stát představoval garanta tolerance a ovlivňoval řadu církevních záležitostí. Sem náleží nejčastěji císařský orel, obvykle doprovázen chrámem. Orel je více přítomen na pečetích luteránů než kalvínů, neboť luteráni se více podřizovali státní moci.

3) Náměty spojené s dobou pozdního osvícenství

Možná poněkud překvapí, že kříž nebyl používán příliš často. Kalvíni jej nepoužívali vůbec, luteráni vzácně, a to obvykle v kombinaci s dalšími symboly. Obvykle se objevuje osvícenský chrám, často antický, ale završený křížem.

Trojice uvedených hlavních motivů pečetí evangelických církevních komunit odkrývá pomocí symbolů spletité struktury každodenního života toleranční církve i její bohatou síť společenských vztahů překonávajících hranice středoevropských zemí, specifický přístup ke zhmotňování víry, ambivalentní vztah s mocensky dominantním státem, jakož i společné kořeny s osvícenstvím.

Pastoři a evangeličtí učitelé na svých pečetích používali většinou monogramy, pokud disponovali erbem, bývá uveden rodový erb. Evangelické sbory nejprve pečeti nepoužívaly. Vyskytují se při sporech pastora s členy církve, kde zastupují církev. Je zajímavé, že někteří pastoři upřednostňovali raději pečeti obce před církevní; obecní pečeť u nich tedy měla větší právní platnost a důvěru. Někdy však, byla-li obec evangelická, pronikla symbolika i do pečetního pole např. znázorněním místní modlitebny (např. Veselí u Jimramova). Některé pastoři využívali na svých pečetích i symboliky tajných společností, např. zednářů či iluminátů, zejména pokud jimi také sami byli.

Pečeti superintendence církve helvétského vyznání na Moravě nese např. v pečetním poli Bibli, s vepsaným textem, často doplněné ratolestmi vavřínovou či palmovou. Často bývá doplněný letopočet římskými číslicemi, ten značí její zřízení, arabské zase vznik pečetidla.

Na církevních pečetích se často objevuje také např. Boží ruka, i zde bývá v pečetním poli římská číslice odkazující na vznik sboru nebo příchod prvního pastora. Razítka reformované církve jsou i nápisová a často ne nepodobná razítkům panství.

Židovské pečeti

Na židovských pečetích se již tradičně objevuje židovský symbol – Davidova hvězda. Dosud nejstarší takový doklad pochází ze 7. století před Kristem z města Sidon. Našla se i v několika synagogách z tzv. doby druhého chrámu (do r. 70 po Kristu), zde však byla možná jen dekorativním motivem. Archeologové našli při vykopávkách v Horbat Uza asi 1500 let starou pečeť na chléb, tedy pekárny, která pekla košer chleba; patrně jím ověřovala jeho původ (místo vzniku). V pečetním poli měla sedmiramenný svícen.

Stranou těchto učebních textů ponechejme židovské pečeti v Orientu, jež měly poněkud jiný vývoj a zaměřme se na židovské pečeti v našich zemích. Bádání je u nás ale dosud na počátku. Židé se v Evropě potýkali s problémy použít listinu jako důkaz. V Říši ale Židé vystupují i jako svědci v právních pořízeních. Při své vzdělanosti ovšem používali jako právní ověřovací prostředek mezi sebou i vůči křesťanům podpis.

Pečeti židovských obcí ve středověku nejsou příliš rozšířené, pěkný příklad známe z říšských záležitostí, kdy na židovské pečetě z Augsburgu ze srpna roku 1298 vidíme říšského orla a mezi jeho hlavami židovský klobouk. Nesporně to znamená říšskou ochranu. Častěji Židé žádali o použití městské pečetě nebo listinu podepsali. I majetkoprávní listiny jsou častěji zpečetěny pod městskou pečetí, či pečetěmi konšelů.

Pokud jde o náplň pečetního pole, jedná se o symboliku starozákonní, jako jsou Davidova hvězda, lev, liliem růže. Často je přítomná i symbolika ukazující na jméno majitele pečetě. V západní Evropě najdeme i spojení židovské hvězdy a půlměsíce, jež odkazuje na muslimy, ale zde se jedná o spojení vynucené.

Vydeme-li u pečetního znamení židovských náboženských obcí v českých zemích, pak jednoznačně převládajícím námětem pečetního pole je Davidova hvězda. Legenda je často psána hebrejským písmem v kombinaci s „latinským“;

mnohde však jen hebrejsky. Přibližně od tereziánské a josefínské doby bývá pravidelně legenda psána buďto oběma písmi, nebo jen „latinským“, s tím, že jazykem je němčina, někdy v kombinaci s hebrejštinou, ale po té, co se stát snažil Židy dostat ještě pod větší kontrolu, tak němčina chybět nesmí.

Pečeti Židů máme doloženy v Evropě již ve 13. století, a to v Anglii, Francii a Říši. V 18. století, alespoň pro oblast rakouského Slezska vykazují židovské pečeti následující vnější znaky – jedná se o převážně oválné pečeti s velikostí v intervalech mezi 10–22 mm výšky a 11–20 mm šířky. Pečetní legendy jsou pouze hebrejské a nic je neodděluje od pečetního obrazu. Přinášejí jméno majitele, často také i další upřesnění o něm, nejčastěji povolání. Vyskytují se – společně s nimi – také iniciály majitele typáře, které však jsou vyryty kapitálou. Z hlediska nejčastější náplně pečetního pole najdeme monogramatické pečetě s monogramy majitele pečetidla, často doplněné kartuší. Existují ovšem i případy, kdy se v pečetním poli objevuje tzv. úplný erb majitele, navzdory zákazu státní moci neurozeným osobám užívat symboly připomínající šlechtické erby. Vyskytují se i merky, symboly kupeckých povolání, symboly zvěrokruhu. V 18. století již není překvapivě mnoho zastoupena typická židovská symbolika, jakou představuje především hvězda.